

Ольга Максимчук,

кандидат філологічних наук, науковий співробітник,
Інститут книгознавства
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
вул. Володимирська, 62, Київ, 01033, Україна
e-mail: zubrytska@yahoo.com.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6932-6434>
Web of Science Researcher ID: AAR-3262-2021

ТЕОРІЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОДРУКІВ

Метою статті є продемонструвати доцільність використання теорії інтертекстуальності в сучасних книгознавчих студіях. Окреслено поняття інтертекстуальності, метатексту, паратексту та впроваджується їх використання у рамках книгознавчих досліджень на прикладі українських стародруків XVII ст., що становить наукову новизну дослідження. Методологічні засади полягають у використанні інтертекстуального аналізу творів українських авторів ранньомодерного періоду. Зроблено висновки: художня структура української книги зазначеного періоду, зокрема з огляду на взаємозв'язок її тексту, оформлення, апарату видання, може бути схарактеризована за допомогою поняття «паратекст», тоді як повернення авторів до своїх творів, наприклад для підготовки до друку чи перевидання, доречно інтерпретувати, використовуючи поняття «метатекст». Інтертекстуальність дає змогу побачити книжкові пам'ятки в парадигмі тієї літературної та духовної традиції, у якій вони були створені, у якій виховувалися і на яку взувалися українські автори.

Ключові слова: інтертекстуальність, метатекст, паратекст, стародруки, видання, книгознавство.

Постановка проблеми. Сучасні гуманітарні студії мають тенденцію до поєднання в дослідженнях концепцій, які традиційно використовувалися у різних наукових галузях. Це сприяє розвитку міждисциплінарних підходів, що простежується, зокрема, на прикладі книгознавства. Книгознавці-теоретики звертають увагу на появу та «інституціонування нових книгознавчих дисциплін

на стику з іншими науками: теорії та історії книжкової культури, книжкового пам'яткознавства тощо; співвідношення книгознавства з суміжними дисциплінами – документознавством, теорією літератури і читачезнавством, інформологією, культурологією, філософією» [7, с. 53]. Закономірно, що різноаспектний аналіз книги потребує відповідних дослідницьких стратегій, тож слід зазначити, що у нашій статті йтиметься про вивчення смислового, передусім текстового, компонента книжкового видання.

У цих межах видається доречним використовувати для книгознавчих досліджень теорію інтертекстуальності, запропоновану структуралістами та їх послідовниками, що упроваджувалася найперше у філології та лінгвістиці.

В «Енциклопедії постмодернізму» за редакцією Ч. Е. Вінквіста і В. Е. Тейлора інтертекстуальність визначається як «метод прочитання одного тексту супроти іншого, що дає змогу висвітлити спільні текстуальні та ідеологічні резонанси; це визнання, що всі тексти й ідеї існують у мережі відносин» [5, с. 171]. Інтертекстуальність є однією з центральних тем постструктуралістської теорії.

Поняття «інтертекстуальність» запровадили у вжиток французькі семіотики Ю. Кристева та Р. Барт. Так, Ю. Кристева, спираючись на концепцію діалогізму М. Бахтіна, розглядає взаємодію текстів як інтертекстуальність у своїй праці «Семіотика» (1969): «Будь-який текст сконструйований як мозаїка цитувань; будь-який текст є засвоєнням і трансформацією іншого. Інтерсуб'єктивність заміщується поняттям інтертекстуальності, а поетична мова читається як щонайменше подвійна» [24, с. 66]. В есеї «Від твору до тексту» Р. Барт зауважує, що не варто плутати інтертекстуальність, у яку занурений кожен текст, із пошуками його безпосередніх джерел, адже текст створений з «анонімних, невідстежених і разом із тим уже читаних цитат без лапок» [21, с. 191].

Продовжуючи їхні термінологічні пошуки, Ж. Женет у низці своїх праць, зокрема у «Вступі до архітексту» (1979) і «Палімпсестах» (1982) розвиває концепцію інтертексту та пропонує інші, похідні від нього поняття. У межах транstekстуальності («усього, що встановлює зв'язки, явні чи приховані, одного тексту з іншим» [23, с. 1]) Ж. Женет пропонує виділяти такі п'ять категорій:

1) інтертекстуальність (присутність одного тексту в іншому у вигляді цитат, алюзій, плагіату тощо) [23, с. 1–2];

2) паратекстуальність (співвіднесення тексту з його окремими структурними частинами – заголовком, епіграфом, назвами розділів, передмовою, ілюстраціями, примітками, а також інтерв'ю, кореспонденцією чи іншою «зовнішньою» інформацією про текст) [23, с. 3];

3) метатекстуальність (пов'язана з метомовою, коли в одному тексті йдеться про інший – критичний огляд, відгуки читачів тощо) [23, с. 4];

4) гіпертекстуальність (відсилання одного тексту до іншого через трансформацію – як поема «Одісея» перетворилася в роман «Улісс» Дж. Джойса, а також у вигляді пародії, пастиша, травестії) [23, с. 5];

5) архітекстуальність (зв'язок тексту з жанровою традицією, у якій він створений) [23, с. 4].

У подальших дослідженнях представлена Ж. Женетом класифікація зазнавала критики і переглядалася, теоретики літератури komponували на її основі інші, більш спрощені схеми. Наприклад, М. Гловінський запропонував не розглядати паратекстуальність як частину інтертекстуальних відношень, а також об'єднати гіпер- та інтертекстуальність в одне ціле [4, с. 289–290]. Дослідник вважає, що у системі текстологічних зв'язків, презентованих Ж. Женетом, центральне місце займає гіпертекстуальність як відносини гіпертексту (або тексту В) з гіпотекстом (текстом А, або первісним текстом); натомість інші типи «творять лише сферу посилання» [4, с. 289].

Спираючись на концепцію інтертекстуальності, сучасні теоретики культури пропонують такі понятійні категорії, як «інтермедіальність» [1, с. 73], «інтерсеміотика» тощо. Гіпертекстуальність в епоху інтернету зближується з гіперпосиланнями [3, с. 91]. Це вказує на подальший термінотворчий потенціал класифікації Ж. Женета і загалом теорії інтертекстуальності.

Понятійний апарат, яким послуговувався Ж. Женет, нині активно використовується у вітчизняних літературознавчих, мовознавчих і книгознавчих студіях. Утім, при цьому термінологія зазнає деяких смислових зсувів та адаптацій. Так, поняття метатексту у філології часто застосовується на позначення сукупності текстів,

об'єднаних в одиницю вищого порядку, наприклад, за рахунок спільної традиції, стильової домінанти чи глобальної спрямованості. Термін «метатекст» використано у низці кандидатських дисертацій з історії української літератури, що відображено у їхніх темах: «Символіка Богородиці у метатексті барокової літератури» (Харків, 1999) О. Матушек [15], «“Історія русів” як метатекст» (Київ, 2001) О. Бердник [2] тощо. Н. Сизоненко у статті «Цикл “Під вічним небом” В. Шевчука як метатекст» надає цьому поняттю додаткового значення як «цілісності вищого порядку, об'єднання текстів на основі системної діалогічної домінанти» [18, с. 153].

Як бачимо, розмитість поняття метатексту в сучасних дослідженнях, передусім філологічних, призводить до його широкого трактування, що часом дуже далеке від того, яке було запропоновано Ж. Женетом.

Мета дослідження. На нашу думку, теорія інтертекстуальності і класифікація Ж. Женета можуть бути плідними у вивченні української книжкової спадщини ранньомодерної доби. Нині їх впровадження несистемне і спорадичне, однак деякі особливості української книжкової продукції цього періоду дають змогу використовувати такі, наприклад, поняття як «метатекст», «паратекст», «інтертекстуальність» доречно й ефективно. Тож метою пропонованої статті є продемонструвати перспективність теорії інтертекстуальності та посталих на її основі термінів у дослідженні української книги XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Під інтертекстуальністю тут розуміємо зв'язки між текстами, побудовані на взаємовпливах, запозиченнях, змістових, образних, ідейних кореляціях, присутності одного тексту в іншому на рівні цитат чи парафразів. Вивчаючи стародавні українські книжкові пам'ятки з огляду на їх зміст, тобто текстове наповнення, дослідник може оперувати поняттям інтертекстуальних зв'язків з метою, наприклад, окреслити коло джерел, що лягли в основу аналізованих видань. Так, український автор, проповідник другої половини XVII ст. Антоній Радивилівський активно послуговувався європейською емблематичною літературою, щоб зробити свої казання більш цікавими, пізнавальними, наповненими екзотичними прикладами та захопливими оповідками. Заразом

інтертекстуальні кореляції можуть вказувати не тільки на пряме запозичення, а й на спільну традицію, до якої належить і творчість автора, і тексти, які вплинули на його стиль, жанрову прихильність, побудову нарації. Наприклад, той же Радивилівський створив низку проповідей у жанрі, наближеному до літератури воєнних «побудок», тобто заохочень до битви, яка була популярна в сучасній йому Речі Посполитій (детальніше див. нашу статтю «На полі Марсовому: казання “часу війни” Антонія Радивилівського і традиція жанру воєнної побудки» [12]).

Утім, специфіка стародруків, зокрема українського походження, вимагає розширити термінологічний апарат, залучивши з теорії інтертекстуальності й інші поняття.

Найперше звернімося до визначення метатексту. Один із сучасних підходів пов'язує метатекст із варіативністю. Зокрема, про це йдеться у праці А. Поповича «Проблеми художнього перекладу», де дослідник пропонує виокремлювати так званий міжтекстовий інваріант як те, що є спільним у прототексті (початковому тексті) і тексті, який постав на його основі [17, с. 150]. Співвідношення прототексту й метатексту треба розглядати як відношення інваріанта й варіанта тексту [17, с. 184]. Поява варіацій може бути результатом авторського повернення до власного твору. Як приклад А. Попович наводить, крім самоцититування автора, також інші «репліки» письменника на свої тексти: створення генетичних варіантів твору, авторський переклад, спеціальна переробка твору [17, с. 154–155].

У такому разі метатекст визначаємо як сукупність, що поєднує різні варіанти того самого тексту: його чернетки, неопубліковані фрагменти, авторські переклади тощо. Досліджуючи українські стародруки, можемо говорити також про інші стадії появи і функціонування давніх текстів, що конституують метатекст, таких, наприклад, як підготовка «парадного» (переписаного начисто) рукопису, використання рукопису-макета видання, з якого здійснювався друк, коректури тощо. Сюди ж варто додати і перевидання, що зазнали авторських змін, адже вони засвідчують процес само- чи автокритики письменника.

Утім, на нашу думку, поняття метатексту дає змогу розглянути у хронологічному зрізі творчість таких українських авторів раннього

Нового часу як Антоній Радивилівський та Йоаникій Галятівський, чий доробок зазнавав змін (редагувань, переписувань, доповнень тощо) під дією, поміж іншого, і авторської рефлексії. Творча спадщина цих визначних духовних діячів представлена низкою видань українською і польською мовами (а у випадку Радивилівського збережені й прижиттєві рукописні кодекси його проповідей), для дослідження яких, зокрема текстологічного, виглядає доречним використання терміна «метатекст»¹.

Наприклад, концепт метатексту дає змогу проаналізувати рукописний варіант казань Антонія Радивилівського разом із надрукованими на їх основі збірниками як єдиний корпус його гомілетичної спадщини. Радивилівський відомий двома виданнями проповідей – «Огородок Марії Богородиці» (Київ, 1676) і «Вінець Христов» (Київ, 1688), що були надруковані у друкарні Києво-Печерської лаври. Саме в цій обителі автор довгий час був насельником, зокрема на посаді проповідника, а згодом і лаврського намісника. Ще в XIX ст. дослідник його творчості М. Марковський звернув увагу на те, що в основу збірників Радивилівського лягли проповіді з двох рукописних пам'яток із майже ідентичними до друкованих назвами («Огородок Пресвятої Богородиці» 1671 р. та «Вінець Христов» – між 1676 і 1683 рр.); обидві пам'ятки нині зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

М. Марковський порівняв зміст збірників і виявив, що частина проповідей із рукописних пам'яток не потрапила у друковані, а деякі казання, навпаки, були створені автором уже після укладання кодексів [13, с. 3–10]. Крім того, тексти проповідей, які були надруковані, також зазнавали змін – в обсязі, змістовому наповненні, мові. Якщо, наприклад, мовне редагування [25; 26] могло бути наслідком

¹ Джерельна база, до якої ми вдаємося у цій статті, має обмежений характер, оскільки усі приклади – унікальні в українському літературному процесі XVII ст. Зокрема, виняткову можливість порівняти «парадний» рукопис із друкованим виданням маємо змогу лише на прикладі збірників Антонія Радивилівського. Кілька прижиттєвих перевидань, що зберегли суттєві авторські правки, можемо спостерігати тільки у виданнях проповідей Йоаникія Галятівського. Крім того, значні за обсягом автокоментарі – у вигляді рукописних маргіналій в особистих примірниках книжок – збереглися виключно у Лазаря Барановича; їх також залучаємо до аналізу.

редакторського втручання, то переписування казань, очевидно, було справою рук самого Радивиловського. Наприклад, з деяких проповідей було вилучено фрази, що свідчили про їх локальний, тобто київський, характер, можливо, – з метою зробити тексти універсальнішими, адаптувати їх для ширшого кола читачів [11, с. 951–952]. Крім того, у друкованих казаннях порівняно з рукописним варіантом часом бракує фрагментів, у яких автор наводить приклади з побутової сфери, місцевих звичаїв, поширених практик (поводження зі слугами, бенкети у можновладців, правовідносини, манера вдягатися і поводитися тощо) або історичних реалій (непоховані тіла християн після ворожих набігів). На нашу думку, їх вилучення теж може бути пов'язане із бажанням уникати оказійних деталей і прикладів, місцевого колориту, спробою стилістично наблизити проповіді до високого регістру, позбавленого надто «заземлених» подробиць.

Розуміння доробку Радивиловського неможливе без урахування змін, яких його тексти зазнавали з волі автора. Загалом увесь корпус текстів Радивиловського доцільно об'єднати поняттям метатекст, адже йдеться не лише про сукупність його казань, а й про інтенції проповідника, критичне переосмислення власної спадщини, редагування творів, які впливають із авторецепції українського казнодії.

Саморефлексію іншого українського проповідника, його критичне переосмислення власної творчості, що конститує її в авторський метатекст, можна простежити на прикладі перевидання збірника проповідей «Ключ розуміння» Йоаникія Галятовського. Уперше ця книга з'явилася на світ із друкарні Києво-Печерської лаври у 1659 р. Друге видання вийшло у Львові у 1663 р., у ньому було поєднане попереднє видання та київський друк 1660 р., що мав назву «Казання придані до книги Ключ розуміння названої». У 1665 р. «Ключ розуміння» надруковано утретє; при цьому деякі проповіді були суттєво допрацьовані самим автором. Переважно зміни полягали у вставці нових текстових фрагментів, хоча мали місце і деякі скорочення, заміни, уточнення. Очевидно, проповідник виконав чималу роботу, повертаючись до власних уже виданих текстів, зокрема доповнюючи їх філософськими роздумами і прикладами, почерпнутими із джерел, над якими він почав працювати після першого

видання своєї праці. Деякі з доданих фрагментів були інкорпоровані у текст трактату «Месія правдивий» (Київ, 1669), над яким він працював приблизно у той самий період.

Отже, Ґалятовський демонструє тенденцію повертатися до власних творів, доопрацьовувати їх, використовувати уривки вже опублікованих текстів під час роботи над новими виданнями. Парадигма його творчості, що включає в себе корективи, дописування і переписування текстів, також може бути містко окреслена терміном «метатекст».

Сприйняття власних проповідей як текстового матеріалу, до якого можна за потреби повертатися і використовувати, щоб написати нові казання, проартикульовано самим Ґалятовським у гомілетичному трактаті «Наука, албо спосіб складання казання» (перша публікація у 1659 р. у складі видання київського «Ключ розуміння»). Чи не найяскравіше виражене у Ґалятовського, таке ставлення до своєї творчості простежується і в інших українських авторів тієї доби. Тож можна говорити про особливу візію творчості як нескінченного процесу дописування і переписування тексту, яка мала місце у словесній культурі ранньомодерної України.

Унікальну можливість «зазирнути до творчої майстерні» українського інтелектуала XVII ст. і простежити особливості сприйняття автором своїх творів дають два примірники видань проповідей Лазаря Барановича – «Меч духовний» (Київ, 1666) і «Труби на дні нарочиті» (Київ, 1674). Ці збірники були у власності самого автора – чернігівського архієпископа, визначного духовного і громадського діяча та письменника, – про що свідчить велика кількість приміток і записів, зроблених його рукою на сторінках книжок. Нині згадані примірники зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ (шифри: Кир. 1209 п і Кир. 1185 п відповідно).

Започаткувала системне прочитання та вивчення маргіналій Барановича М. Шамрай. Зокрема, дослідниця опублікувала частину записів українського проповідника у каталозі «Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» [20, с. 39–56, 172–187].

Спираючись на дослідження М. Шамрай, О. Матушек у своїй студії акцентує на феномені повернення Лазаря Барановича до

своїх текстів, засвідченому численними коментарями чернігівського архієпископа на сторінках власних видань. Вона ж називає маргіналії формою автокомунікації Барановича, за допомогою якої він «дописував» чи доповнював проповіді [14, с. 214–217].

Характерною формою автокомунікації є маргіналії, у яких Баранович відсилає потенційного читача до інших своїх творів. Таке покликання автора на самого себе демонструє, що він сприймав свою творчість як єдине поле ідей, текстів, образів. Наприклад, на арк. 10 зі збірки «Меч духовний» Баранович лишає запис: «*Lege (читай! – О. М.) w Trębach fol. 323*». Вважаємо, що «*Tręby*» – це збірник «Труби словес проповідних». На арк. 323 «Труб» вміщено невеликий гомілетичний текст «Про Петра и Фоми неверіє», у якому проповідник порівнює моменти слабкості і сумнівів, що проявилися у житті цих двох апостолів під час страждань і смерті Ісуса.

На відміну від тексту в «Трубах», до якого відсилає маргіналія, у проповіді з «Меча духовного» немає прямих зіставлень Фоми та Петра; можливо, автор, лишаючи нотатку на сторінках цього збірника, хотів звернути увагу на додаткові конотації теми покаєння і боротьби з невір'ям, що були розкриті у його пізнішому казанні з «Труб». Утім, у тексті «Про Петра и Фоми неверіє» Баранович неодноразово згадує про визнання Фомою Ісуса Богом (що виражалося у вигуку недовірливого апостола «Господь мій і Бог мій!» – Йоана 20:28); подібним чином і серед маргіналій на сторінках проповіді з «Меча духовного» (арк. 10 зв., арк. 16) натрапляємо на цю саму фразу.

Покрайні записи на сторінках власних книжок як форма автокомунікації, відсилання читачів у маргіналіях до інших, ним же написаних творів демонструє постійне, критичне повернення автора до свого доробку.

Наведемо інший приклад. У виданні «*Notiy piec ran Chrystusowych рієс*» (Чернігів, 1680), яке містить прозові та віршовані тексти Лазаря Барановича, автор згадує, що після сходження на трон царя Федора Олексійовича у 1677 р. він присвятив йому вірші, вписавши їх старечою, тремтячою рукою («*stary chwiejąca się ręką*» – див. зворот арк. із сигнатурою :) у свою книгу «*Apollo chrześciański*» (Київ, 1670); це видання і так містило віршовану посвяту Федору, але ще

як царевичу. Нові вірші зрештою також були надруковані, але вже у складі збірки «*Notiŭ ріес...*». Отже, можемо зробити висновок, що, крім двох збережених примірників проповідей Барановича з його маргіналіями, існувала щонайменше іще одна книжка – поетична збірка «*Apollo chrześciański*», що перебувала у власності автора і до якої він вписував свої пізніші тексти, ніби доповнюючи опубліковане. Вищезгаданими заувагами Баранович сам демонструє схильність повертатися до своїх творів, щоб скорегувати їх відповідно до змінених реалій. Реагуючи на власну творчість новими текстами, чернігівський архієпископ створює метатекстуальні зв'язки, що дають змогу простежити розвиток авторської думки у часовому розрізі.

Тепер звернімося до поняття паратексту як вияву інтертекстуальності в українських книжках ранньомодерного часу.

Дослідження кореляцій між окремими структурними складниками книги є вивченням її паратекстуальних зв'язків. Значний потенціал має термін «паратекст» для позначення системи взаємовпливів різних частин українських стародруків XVI–XVIII ст. Адже паратекст – це і є співвіднесення тексту з його частинами, а також позатекстовими елементами, що доповнюють твір і «представляють» його як книгу. Паратекст «супроводжується участю ілюстратора, автора, видавця, критика тощо», він «надає можливість тексту стати книгою» [19, с. 219]. Дослідження паратексту української «ранньомодерної» книги може відбуватися у межах міждисциплінарного підходу, тобто на стику різних дисциплін, адже потребує вивчення як тексту, так і, наприклад, художнього зображення, книжкової графіки, а також інших книжкових елементів.

Особливість українських книг XVII – початку XVIII ст., що створювалися у стилістиці бароко, якраз і полягає у посиленні зв'язків між усіма частинами твору та його видавничою реалізацією. Наприклад, метафора кола богослужбового року оприявлюється не лише в назві та оформленні титульного аркуша видання «*Вінець Христов*» Антонія Радивиловського, а й відображає принцип побудови збірки, що містить недільні казання на усе річне коло («вінець літа») [9].

Інший приклад: метафоризація книги, її представлення як дару (автора – читачам, земному покровителю чи небесному заступнику)

є однією з функцій, яку виконують передмови і присвяти в українських стародруках [8, с. 73–79]. Отже, на нашу думку, використання у книгознавчих студіях терміна «паратекст» дасть змогу означити і підсвітити феномен взаємодії різних складників книжкової структури. Активно послуговується цим поняттям у своїй студії, присвяченій деяким українським друкам XVII ст., італійська дослідниця М. Г. Бартоліні [22].

Доба Бароко в Україні характеризується особливою увагою до образотворчого мистецтва [16, с. 24], завдяки чому візуальний образ активно потрапляв у інші царини прекрасного. У мистецтві слова це посилення зорового компонента проявлялося у формі фігурних чи курйозних віршів, взаємодії написаного чи надрукованого тексту та зображення в книзі, поєднанні тексту і графічної композиції на гравюрі, поширенні дескриптивної поезії тощо.

В українських стародруках, оформлених у бароковій стилістиці, дослідницьку увагу привертають ілюстрації, що, на противагу повторюванню від видання до видання гравюрам, мають велике семантичне навантаження і виступають не доповненням, а органічною частиною книги. У такому разі зоровий образ розкриває додаткові смисли тексту, допомагає читачу попередньо скласти уявлення про те, що він прочитає у книзі. Гравіровані форти українських видань середини – другої половини XVII ст. можуть містити складні символічні зображення, що корелюють з назвою книги, її композицією, наповненням. Зокрема, у книгознавчих студіях уже давно звернули увагу на майстерно оформленні титульні аркуші збірок проповідей Антонія Радивиловського [6, с. 161; 10, с. 81–82] та їх зв'язок з текстом видань [22]. Поняття паратекстуальних зв'язків дасть змогу підкреслити значущість графічних зображень як невербального компонента книжкової пам'ятки.

Адже паратекст у виданнях Радивиловського поєднує в одне ціле власне проповіді українського автора, допоміжні структурні частини книжки – передмови, присвяти, епіграфи, вірші, а також ілюстрації, різні гравіровані елементи, шрифти та інші засоби візуального вираження. Наприклад, композиція форти, що відкриває видання «Огородок Марії Богородиці», побудована довкола образу саду. Крім оформлення титульного аркуша, садова метафора, центральна для

усієї збірки, оприявлюється і в інших паратекстуальних елементах книжки – у назві, присвяті видання Богородиці, де зображення на титулі «розшифровується» і деталізується, супровідних віршах, самих проповідей тощо. Таким чином взаємодоповнення, логічні паралелі, спільні мотиви і метафори пов'язують між собою різні компоненти паратексту «Огородка».

Ті самі кореляції на рівні паратексту можна помітити в рукописній однойменній пам'ятці, яка, ймовірно, слугувала основою для створення друкованої версії збірки. Титульна композиція, фронтисписи, багато оформлені сюжетні ініціали не лише прикрашають рукопис, роблять його цінним артефактом і розкішним взірцем українського барокового мистецтва книги, а й перетворюють манускрипт на мистецьку єдність слова й візуального образу. Рослинні орнаменти, вигадливі флористичні мотиви ініціалів рукописної пам'ятки відповідають центральній метафорі збірки – книга-сад («огородок»), – що таким способом відображається і в оздобленні кодексу.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що запозичені з праць класиків структуралізму і постструктуралізму поняття інтертексту, метатексту, паратексту увійшли до широкого вжитку у вітчизняних літературознавчих, лінгвістичних, культурологічних студіях. Тож використання теорії інтертекстуальності та запропонованих у її рамках термінів буде плідним і в книгознавчих працях, студіях з історії української стародрукованої книги. У статті продемонстровано, що архітектоніка книги XVII ст., специфіка творчого процесу і поглядів українських авторів на свою діяльність дають змогу застосовувати концепцію інтертекстуальних зв'язків відповідно до природи літературного процесу і книжкової культури раннього Нового часу.

Список бібліографічних посилань

1. Бербенець Л. Деякі аспекти тлумачення термінів і понять у межах інтермедіальних студій. *Література на полі медій* : зб. наук. пр. / ред. : Т. І. Гундорова, Г. М. Сиваченко. Київ : НАН України, Ін-т літератури, 2018. С. 66–88.

2. Бердник О. С. «Історія русів» як метатекст : дис. канд. філол. наук : спец. 10.01.01. Київ, 2001. 193 арк.

3. Гаврилюк Н. Відеопоезія як інтермедіальність: теорія і практика. *Література на полі медій* : зб. наук. пр. / ред. Т. І. Гундорова, Г. М. Сиваченко. Київ : НАН України, Ін-т літератури, 2018. С. 89–113.

4. Гловінський М. Інтертекстуальність. *Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст.* / упоряд. Б. Бакули. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. С. 284–309.

5. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Е. Вінквіста, В. Е. Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкуна ; наук. ред. О. Шевченко. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 503 с.

6. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. Львів, 1971. 307 с.

7. Ковальчук Г. І. Розвиток теорії книгознавства на сучасному етапі. *Бібл. вісн.* 2009. № 5. С. 44–53.

8. Курганова О. Ю. Від образу до художньої структури: стиль бароко в українській богослужбовій книзі XVII–XVIII ст. Київ : НБУВ, 2023. 358 с.

9. Курганова О. Ю. Візуалізація метафори «богослужбового року» в художньому оформленні видання «Вінець Христов» Антонія Радивиловського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 25. С. 69–81. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.069>

10. Логвин Г. Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII століть. Київ : Дніпро, 1990. 405 с.

11. Максимчук О. В. Київський духовний контекст у збірці проповідей «Огородок Марії Богородиці» Антонія Радивиловського. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек* : матеріали Міжнар. наук. конф. (3–5 жовт. 2023 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О. М. Василенко, відп. секр. М. В. Іванова. Київ, 2023. С. 948–952.

12. Максимчук О. В. На полі Марсовому: казання «часу війни» Антонія Радивиловського і традиція жанру воєнної побудки.

Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 1. С. 5–26.
<https://doi.org/10.15407/rksu.32.005>

13. Марковский М. Антоний Радивилловский, южнорусский проповедник XVII в. *Университетские Известия*, 1895. № 11 [Додатки]. С. 1–36.

14. Матушек О. Автокомунікація у творчості Лазаря Барановича. *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. 2012. № 994. Серія : Філологія. Вип. 64. С. 212–218.

15. Матушек О. Ю. Символіка Богородиці у метатексті барокової літератури: дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01. Харків, 1999. 107 арк.

16. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. 347 с.

17. Попович А. Проблемы художественного перевода / пер. со словацкого И. А. Бернштейн и И. С. Чернявской. М. : Высш. шк., 1980. 199 с.

18. Сизоненко Н. Цикл «Під вічним небом» В. Шевчука як метатекст. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції* : зб. наук. пр. (філологічні науки). 2017. № 9. С. 152–157.

19. Сокол М. О. Поняття паратексту та паратекстуальності в системі сучасного літературознавства. *Вісн. Житом. держ. ун-ту ім. Івана Франка*. 2011. Вип. 60. С. 218–221.

20. Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2005. 334 с.

21. Barthes R. Od dzieła do tekstu / Tł. M. P. Markowski. *Teksty Drugie : teoria literatury, krytyka, interpretacja*. 1998. № 6. S. 187–195.

22. Bartolini M. G. “Judging a book by its cover”: meditation, memory and invention in seventeenth-century Ukrainian title pages. *Canadian Slavonic Papers*. 2017. Vol. 59, 1-2. P. 21-55. <https://doi.org/10.1080/00085006.2017.1302644>

23. Genette G. *Palimpsests: literature in the second degree*. Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1997. 508 p.

24. Kristeva J. *Desire in language : a semiotic approach to literature and art*. Oxford : Blackwell. 1980. XI, 305 p.

25. Nika O. Textual substitutions in A. Radyvylovskyi's collection of sermons of the end of 17th century. *Лінгвістичні дослідження*. 2019. Вип. 51. С. 106–115. <https://doi.org/10.34142/23127546.2019.51.11>

26. Nika O. The language and cultural contacts in the 17th century and the sermon discourse of Antonii Radyvylovskyi. *Integration of traditional and innovative scientific researches: global trends and regional aspect : collective monograph*. Riga: Publishing House «Baltija Publishing», 2020. Pp. 286-305. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-001-8-1-13>

References

1. Berbenets, L. (2018). Deiaki aspekty tлумachennia terminiv i poniat u mezhakh intermedialnykh studii [Some aspects of interpreting terms and concepts within intermedia studies]. *Literatura na poli medii – Literature on the media field*, 3, 66-88. Kyiv [in Ukrainian].

2. Berdnyk, O. S. (2001). “*Istoriia Rusiv*” yak metatekst [The History of Ruthenians as a metatext]. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

3. Havryliuk, N. (2018). Videopoeziia yak intermedialnist: teoriia i praktyka [Video poetry as intermediality: theory and practice]. *Literatura na poli medii – Literature on the media field*, 3, 89-113. Kyiv [in Ukrainian].

4. Hlovinskyi, M. (2008). Intertekstualnist [Intertextuality]. In B. Bakula (Comp.). *Literary theory in Poland. Anthology of Texts. Second half of the 20th- early 21st century* (pp. 284-309). Kyiv [in Ukrainian].

5. Vinkvist, Ch. E., Teilor, V. E. (Eds.) (2003). *Encyclopedia of Postmodernism*. Trans. from English by V. Shovkun. Kyiv [in Ukrainian].

6. Zapasko, Ya. P. (1971). *Mystetstvo knyhy na Ukraini v XVI-XVIII st.* [Book art in Ukraine in the 16th-18th centuries]. Lviv [in Ukrainian].

7. Kovalchuk, H. I. (2009). Rozvytok teorii knyhoznavstva na suchasnomu etapi [Development of the bibliographical theory at the current stage]. *Bibliotechnyi visnyk – Library Journal*, 5, 44-53 [in Ukrainian].

8. Kurhanova, O. Yu. (2023). Vid obrazu do khudozhnoi struktury: styl baroko v ukrainskii bohosluzhbovii knyzi XVII-XVIII st. [From image to artistic structure: Baroque style in Ukrainian church book from the 17th-18th centuries]. Kyiv [in Ukrainian].

9. Kurhanova, O. Yu. (2020). Vizualizatsiia metafory “boho-sluzhbovoho roku” v khudozhnomu oformlenni vydannia “Vinets Khrystov” Antoniiia Radyvylovskoho [Visualization of the metaphor of *Church Year* in art decoration of *Venets Khrystov* by Antoniyy Radyvylovskyy]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 25, 69-81 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.069>

10. Lohvyn, H. N. (1990). Z hlybyn. Hraviury ukrainskykh starodrukiv XVI-XVIII stolit [From the depth: Engravings of the early printed Ukrainian books of the 16th, 17th, and 18th centuries]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].

11. Maksymchuk, O. V. (2023). Kyivskiy dukhovnyi kontekst u zbirtsi propovidei “Ohorodok Marii Bohorodytsi” Antoniiia Radyvylovskoho [The Kyiv context in the collection of sermons *Ohorodok Marii Bohorodytsi* by Antonii Radyvylovskyy]. *Library. Science. Communication. Current issues of preservation and innovative development of scientific libraries. Proceedings of the International Scientific Conference, 3-5 October 2023* (pp. 948-952). Kyiv [in Ukrainian].

12. Maksymchuk, O. V. (2024). Na poli Marsovomu: kazannia “chasu voiny” Antoniiia Radyvylovskoho i tradytsiia zhanru voiennoi pobudky [On the Mars field: Antonii Radyvylovskyy’s wartime sermons and genre tradition of battle exhortation]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 1, 5-26 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.005>

13. Markovskij, M. (1895). Antonij Radivilovskij, juzhnorusskij propovednik XVII v. [Antonii Radyvylovskyy as a South-Russian preacher of the 17th century]. *Universitetskie Izvestija – University bulletin*, 11, 1-36 [in Russian].

14. Matushek, O. Yu. (2012). Avtokomunikatsiia u tvorchosti Lazaria Baranovycha [Autocommunication in the works by Lazar Baranovych]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina – The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University*, 994: Series: Philology (64), 212-218 [in Ukrainian].

15. Matushek, O. Yu. (1999). *Symvolika Bohorodytsi u metateksti barokovoi literatury* [Symbolism of the Mother of God in the metatext of the Baroque literature]. Candidate’s thesis. Kharkiv [in Ukrainian].

16. Nalyvaiko, D. (2006). *Teoriia literatury y komparatyvistyka* [Literary theory and comparative literature]. Kyiv [in Ukrainian].
17. Popovich, A. (1980). *Problemy hudozhestvennogo perevoda* [Problems of literary translation]. Moscow [in Russian].
18. Syzonenko, N. (2017). Tsykl “Pid vichnym nebom” V. Shevchuka yak metatekst [The cycle *Under the eternal sky* by V. Shevchuk as a metatext]. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii – Literary process: methodology, names, tendencies*, 9, 152-157 [in Ukrainian].
19. Sokol, M. O. (2011). Poniattia paratekstu ta paratekstualnosti v systemi suchasnoho literaturoznavstva [The notions of *paratext* and *paratextuality* in the system of the modern literary studies]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka – Journal of Ivan Franko Zhytomyr State University*, 60, 218-221 [in Ukrainian].
20. Shamrai, M. (2005). Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu 15-17 st. z fondu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Marginal notes in the Cyrillic early printed books of the 15th-17th centuries from the collection of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
21. Barthes, R. (1998). Od dzieła do tekstu. In *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja*, 6, 187-195 [in Polish].
22. Bartolini, M. G. (2017). “Judging a book by its cover”: meditation, memory and invention in seventeenth-century Ukrainian title pages. *Canadian Slavonic Papers*, 59(1-2), 21-55. <https://doi.org/10.1080/00085006.2017.1302644>
23. Genette, G. (1997). *Palimpsests: literature in the second degree*. Lincoln and London: University of Nebraska Press.
24. Kristeva, J. (1980). *Desire in language: a semiotic approach to literature and art*. Oxford: Blackwell.
25. Nika, O. (2019). Textual substitutions in A. Radyvylovskiy’s collection of sermons of the end of 17th century. *Linhvistychni doslidzhennia – Linguistic Studies*, 51, 106-115. <https://doi.org/10.34142/23127546.2019.51.11>
26. Nika, O. (2020). The language and cultural contacts in the 17th century and the sermon discourse of Antonii Radyvylovskiy. In *Integration of traditional and innovative scientific researches: global trends and regional aspect* (pp. 286-305). Riga. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-001-8-1-13>

Стаття надійшла до редакції 26.02.2025.

Olha Maksymchuk,

PhD (Philology), Research Associate,

Institute of Book Studies

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

62 Volodymyrska St., Kyiv 01033, Ukraine

e-mail: zybrytska@yahoo.com.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6932-6434>

Web of Science Researcher ID: AAR-3262-2021

The Theory of Intertextuality and the Study of Ukrainian Early Printed Books

The *aim* of this article is to demonstrate the relevance of intertextuality theory in contemporary book studies. The article outlines the concepts of intertextuality, metatext, and paratext and introduces their application within book studies, using the example of Ukrainian early printed books from the 17th century, which constitutes the *scientific novelty* of the research. Accordingly, the *methodological framework* of the study is based on the use of intertextual analysis of works by Ukrainian authors of the early modern period. The *findings* demonstrate that the artistic structure of Ukrainian books from this period—particularly in terms of the interrelation between their text, design, and publishing apparatus—can be characterized through the concept of *paratext*. The notion of paratextual relationships underscores the importance of graphic imagery as a non-verbal element of the book as a cultural artifact. Meanwhile, authors' returns to their own works, for instance, for preparation them for printing or re-edition, can be appropriately interpreted using the concept of *metatext*. It is within the framework of the concept of the metatext that one can also trace editorial changes distinguishing the draft or manuscript version of a text from its published form. Using the works by Antonii Radyvylovskyi, Ioanykii Galatovskyi, and Lazar Baranovych as examples, the article demonstrates the productivity of the theory of intertextuality in Ukrainian book studies, particularly the system of concepts proposed by Gérard Genette. Intertextuality allows us to perceive book monuments within the paradigm of the literary and spiritual tradition in which they were created, and to which Ukrainian authors looked for inspiration. Widespread in literary and linguistic publications, the theory of intertextuality should be more prominently represented in works on the history of the book, especially Ukrainian early printed books.

Keywords: intertextuality, metatext, paratext, early printed books, editions, book studies.